

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет історії, політології та національної безпеки
Кафедра історії України та археології

Сергій Панишко

ІСТОРІЯ І ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Методичні рекомендації до освітнього компонента

Луцьк – 2025

УДК 94:502/504(072)

П 16

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 9 від 21. 05. 2025 р.)

Рецензент:

Надольська В. О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

Панишко Сергій

П 16 Історія і природне середовище: методичні рекомендації до освітнього компонента. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2025. 37 с.

Методичні рекомендації складено відповідно до силабусу вибіркового освітнього компонента «Історія і природне середовище». Подано опис структури освітнього компоненту, короткий зміст його тем, план семінарських занять, завдання для самостійної роботи, контрольні питання для підготовки до заліку, методи контролю, перевірки та оцінювання знань, список рекомендованої літератури.

Рекомендовано здобувачам першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної форми навчання.

УДК 94:502/504(072)

© Панишко С. Д., 2025

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Структура освітнього компонента.....	6
Тематичний план	7
Плани семінарських занять.....	17
Самостійна робота.....	25
Перелік питань для підготовки до заліку.....	27
Політика оцінювання знань здобувачів освіти.....	30
Рекомендована література та інтернет-ресурси.....	31

ВСТУП

У ході вивчення ОК «Історія і природне середовище» будуть розглядатись основні напрямки досліджень взаємозв'язків між природнім середовищем та історією людської цивілізації. При цьому зв'язуючою ланкою між ними виступатиме економіка. Буде показано зменшення ступеня залежності людини від природи по мірі розвитку виробничих технологій. Як базові чинники таких взаємозв'язків вивчатимуться процеси формування покладів корисних копалин та сучасного рельєфу земної поверхні у процесі геологічного розвитку Землі. При цьому значна увага приділятиметься утворенню територіально близьких комплексів родовищ, які у ході їх промислового освоєння та експлуатації ставали потужними промисловими регіонами, здатними справити вплив на історичні процеси у регіонах (Рур, Донбас).

Значний вплив на історичний прогрес справили ландшафти, які, у свою чергу, зазнали потужного антропогенного навантаження. На макрорівні ландшафти можуть розглядатись як один із основних чинників спрямування цивілізаційного розвитку, зокрема, Європи, у напрямку євроатлантизму або євразійства. На нижчих рівнях ландшафти справили великий вплив на розвиток економіки, зокрема, комунікацій, характеристику театрів військових дій, процеси промислового розвитку мікрорегіонів, етнічний та культурний розвиток різних груп їх мешканців. Надзвичайна динамічність сучасного індустріального світу привела до формування сучасних промислових ландшафтів, що ставить на повістку дня проблему їх рекультивації.

Кліматичні коливання виступають найбільш очевидним чинником впливу природного середовища на історичні процеси, оскільки їх наслідки проявляються найшвидше. У ході вивчення освітнього компоненту буде охарактеризовано зміни клімату у процесі геологічного розвитку Землі та його вплив на формування покладів корисних копалин (органічного палива), роль кліматичних змін у процесі антропогенезу, етнічну історію регіонів. Докладніше будуть вивчатись кліматичні коливання останніх тисячоліть та процеси посушення клімату сучасності. Розглядатимуться можливі антропогенні причини кліматичних змін у останньому столітті.

Природне середовище справило вплив на зміну історичних типів природокористування. При цьому залежність людини від природних чинників зменшувалась, але все ж залишалась. Зміна історичних типів природокористування проходила паралельно з розвитком техніки та виробничих технологій, що виразилось у прогресі матеріальної цивілізації та гуманітарної культури. На цьому шляху траплялись і періоди кардинальних

змін взаємозв'язків людини і навколишнього середовища, одним з яких була неолітична революція.

Політичні аспекти природокористування набули особливої гостроти у останньому столітті. Індустріальний розвиток потребував великої кількості природних ресурсів, за які періодично точилась гостра політична боротьба, яка часом переходила у військове протистояння. Помітними віхами на цьому шляху стали великі колоніальні імперії та нафтові війни. Специфічними рисами природокористування відзначалось у системах соціалістичного та комуністичного господарювання.

Останнім часом актуальним стає наростання глобальних екологічних проблем. Забруднення навколишнього середовища торкнулось не тільки промислово розвинутих районів, але і регіонів «третього світу» які стають місцями складування промислових відходів. Особливої гостроти набуває проблема чистої питної води.

Метою вивчення освітнього компоненту «Історія і природне середовище» є формування у здобувачів вищої освіти розуміння діалектичного взаємозв'язку між розвитком людського суспільства і еволюцією природного середовища, а також ролі сучасного навколишнього середовища як важливої бази подальшого розвитку людства. При цьому, буде показано глибоке геологічне коріння сучасних природних властивостей, поряд із значним антропогенним впливом на природу. Охарактеризовано розвиток науки, техніки та технологій як інструментів взаємодії людського суспільства з природним середовищем.

Виходячи з цього у процесі вивчення освітнього компоненту намічаються конкретні **завдання**:

- сформувані у здобувачів вищої освіти погляд на давню геологічну історію Землі, як одну із передумов розвитку людської цивілізації;
- показати роль природних чинників у становленні людського суспільства;
- акцентувати увагу здобувачів на ролі природних чинників у етнічній історії окремих регіонів;
- проілюструвати вплив людини на навколишнє середовище;
- охарактеризувати історичні типи природокористування;
- простежити політичні аспекти використання природних ресурсів;
- показати перспективи розвитку людства в умовах глобальних змін навколишнього середовища.

СТРУКТУРА ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА

Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Усього	Лек.	Практ.	Сам. роб.	Конс.	Форма контролю/ Бали
Змістовий модуль 1. Природне середовище як чинник розвитку цивілізації						
Тема 1. Геологічна історія Землі та формування покладів корисних копалин	14	2	2	10		ОВС 5 балів
Тема 2. Формування сучасних ландшафтів	14	2	2	10		ОВС 5 балів
Тема 3. Кліматичні коливання	12		2	10		ОВС 5 балів
Тема 4. Природні чинники антропогенезу	12		2	10		ОВС 5 балів
Тема 5. Природне середовище і етнічна історія	12		2	10		ОВС 5 балів
Тема 6. Історичні типи природокористування	16	2	2	10	2	ОВС 5 балів
Тема 7. Розвиток техніки та технологій	16	2	2	10	2	ОВС 5 балів
Тема 8. Політичні аспекти природокористування	14		2	10	2	ОВС 5 балів
Тема 9. Наростання глобальних екологічних проблем	14		2	10	2	ОВС 5 балів
Тема 10. Природне середовище і історія Волині	24		2	20	2	ОВС 5 балів
Модульний колоквіум						50 балів
Всього годин/ Балів	150	10	20	110	10	100

ОВС – оцінка виступу студента.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Тема 1. Геологічна історія Землі і формування покладів корисних копалин.

Давня геологічна історія Землі. Кристалічні породи. Магматизм та виникнення родовищ корисних копалин. Географічна розповсюдженість вулканів. Геосинкліналі та платформи.

Води поверхневого стоку. Діяльність рік. Виникнення розсипних родовищ.

Ерозійні форми рель'єфу. Льодовики, їх розповсюдженість та геологічна роль.

Зледеніння в історії Землі. Морени та їх походження. Підземний лід.

Геологічна діяльність підземних вод.

Геологічна роль океанів. Головні корисні копалини Світового океану. Основні елементи рельєфу Світового океану. Видобування корисних копалин в береговій зоні. Озера і болота. Типи озер та боліт. Озерні та болотні відкладення. Викопні вугільні породи. Структурна організація силікатів – найбільш розповсюдженого мінералів на Землі. Глинисті мінерали, їх склад, структура та умови утворення. Дислокація осадових порід.

Родовища корисних копалин. Рудні, нерудні, горючі та гідротермальні родовища корисних копалин. Руда, запаси або ресурси корисних копалин. Загальна характеристика вимог промисловості до мінімальних запасів і вмісту цінних компонентів, максимальному вмісту шкідливих домішок та інші показники, при яких можлива експлуатація родовищ корисних копалин (промислові кондиції). Співвідношення геології корисних копалин з іншими геологічними та природничими науками.

Тема 2. Формування сучасних ландшафтів.

Геоморфологія як наука.

Руслові процеси і форми рельєфу. Русло, його елементи і форми. Типи річкових звивин. Річкова заплава (формування, будова і рель'єф, типи заплав). Річкові тераси. Асиметрія долин. Річкові і долинні системи, басейни та вододіли.

Ерозійні процеси і форми рельєфу. Тимчасові водотоки і створені ними форми рельєфу. Ерозійний і ерозійно-денудаційний рельєф.

Гравітаційні процеси і рельєф схилів.

Схили і схиліві процеси. Зсуви і їхні типи.

Гляціальні форми рельєфу. Умови утворення і живлення льодовиків. Форми рельєфу гірських льодовиків. Рельєф областей плейстоценового материкового зледеніння.

Поняття «карст». Карст і карстові форми рельєфу. Умови карстоутворення. Поверхневі форми рельєфу карстових областей. Ріки і долини карстових областей. Печери.

Еолові форми рельєфу. Рельєф пустель. Еолові акумулятивні утворення, їхні типи. Денудаційні форми рельєфу в пустелях.

Рельєф областей багаторічної мерзлоти. Поширення і будова багаторічно мерзлих ґрунтів.

Берегові процеси і форми рельєфу. Поняття «берег». Абразія. Коралові береги і острови.

Рельєф дна Світового океану та областей переходу континент-океан. Серединно-океанські хребти. Типи перехідних областей.

Морфологічна структура ландшафтів. Класифікація та принципи найменування. Урочища і підурочища. Місцевості. Ландшафт, неоднозначність поняття, його особливості. Ландшафти типологічні та індивідуальні.

Поняття про антропогенні ландшафти. Класифікації антропогенних ландшафтів. Поняття про культурні ландшафти («сплановані» ландшафти, ландшафти традиційного природокористування, змінені ландшафти). Типи ландшафтів: міські, промислові, сільськогосподарські, лісогосподарські, водогосподарські, гірничодобувні, рекреаційні тощо.

Тема 3. Кліматичні коливання.

Методи реконструкції палеоклімату. Пилковий аналіз. Маркери: вологий клімат – сфагнум, сухий – береза, сосна. Шкала Блітта – Сернандера.

Кліматичні умови виникнення людини.

Пізній плейстоцен (12–10 тис. до н. е.): давній дріас, аллередське потепління, пізній дріас.

Пребореальний період (11–10 тис. до н. е.). Фінальний палеоліт. Чорне озеро та Йольдієве море. Тундра – пануюча форма ландшафту у Європі. Початок потепління клімату. Поширення ліщини на північ.

Бореальний період (9–8 тис. до н. е.). Мезоліт. Чорне та Анцилове озеро. Поширення мішаних лісів у центральній Європі. Доггерленд.

Атлантичний період (8–5(4) тис. до н. е.). Біллінгенська катастрофа. Утворення Чорного моря. Літоринове озеро. Загальне потепління клімату. Формування сучасних чорноземів.

Суббореальний період (37–5 ст. до н. е.). Піорська осциляція (32–29 ст. до н. е.). Одомашнення коня. Посуха 22 ст. до н. е. Похолодання середньої бронзової доби (18–15 ст. до н. е.). Кліматичний оптимум бронзової доби (15–9 ст. до н. е.). Похолодання залізної доби (9–5 ст. до н. е.). Поява кочівників на території України.

Субатлантичний період (4 ст. до н. е. – до сьогодення). Римський кліматичний оптимум (4 ст. до н. е. – 4 ст.) Розквіт античної цивілізації.

Кліматичний пессимум епохи Великого переселення народів. Похолодання 535–536 років. Виверження Кракатау. Чума Юстиніана. Середньовічний кліматичний оптимум (8–12 ст.). Малий льодовиковий період. «Чорна смерть».

Антропогенні чинники коливання клімату. Викиди від використання органічного палива. Викиди інертних газів. Розширення озонових дір.

Загальне потепління клімату у XX–XXI століттях. Танення льодовиків. Підвищення рівня Світового океану.

Тема 4. Природні чинники антропогенезу

Ранні стадії антропогенезу. Унікальні біологічні риси людини. Гіпотези появи прямоходіння. Австралопітеки: основні знахідки та морфологічні особливості.

Пізні стадії антропогенезу. Становлення та еволюція роду *Homo*. Перші представники роду *Homo* (*Homo habilis*). Проблема визначення грані між людиною та твариною. Олдувайська культура. Сучасна наука про прабатьківщину людства. *Homo erectus*: основні знахідки та види. *Homo heidelbergensis*: морфологічні ознаки та проблеми систематики. *Homo floresiensis*. Трудова діяльність та соціальна організація архантропів. Ашельська культура. Значення опанування вогню первісними людьми. Неандертальці: морфологічний тип та основні види. Проблема визначення місця неандертальців у антропогенезі. Господарське та суспільне життя неандертальців. Мустьєрська культура. Релігійні уявлення та мистецтво неандертальців.

Завершення антропогенезу. Расогенез. Проблема визначення часу та місця виникнення *Homo sapiens*. Гіпотези походження сучасної людини. Найдавніші палеоантропологічні знахідки *Homo sapiens*. Хронологія розселення неоантропів на інші континенти. Неоантропи Європи періоду верхнього палеоліту. Проблема походження людських рас. Класифікація людських рас.

Початки первісного суспільства. Основні чинники соціогенезу. Ранні форми соціальної організації первісних людей. Ознаки праобщини. Перехід до екзогамії. Походження мови. Формування релігійних уявлень. Міфологічний світогляд. Виникнення мистецтва.

Суспільство в епоху ранньої первісної общини. Верхньопалеолітична революція – завершення екстенсивного способу розвитку і перехід до інтенсивного. Кам'яна індустрія первісних людей в епоху верхнього палеоліту. Природне середовище за доби верхнього палеоліту. Основні господарсько-культурні типи ранньопервісного суспільства. Природне середовище і способи полювання і збиральництва. Верхньопалеолітичні стоянки. Побут верхньопалеолітичних людей. Соціально-економічні відносини в епоху верхнього палеоліту. Інтенсифікація привласнюючого господарства в епоху мезоліту. Зростання ролі водних джерел харчування. Мезолітичні знаряддя праці. Шлюбно-сімейні відносини та статевовікова організація. Обряди ініціації.

Ранні форми релігії (тотемізм, анімізм, фетишизм, магія). Мистецтво епохи верхнього палеоліту та мезоліту.

Перехід до відтворюючого господарства. Пізня первісна община. Неолітична революція. Найдавніші центри виникнення відтворюючого господарства. Наслідки неолітичної революції. Господарське життя пізньої первісної общини. Знаряддя праці епохи неоліту. Демографічний вибух неолітичного періоду. Соціально-економічні відносини в пізній первісній общині. «Престижна економіка». Поняття «ранжованого суспільства». Общинно-родова організація та шлюбносімейні відносини. Особливості статевовікової організації. Організація влади та управління ранніх землеробів та скотарів. Основні ознаки лідерства в епоху пізньої первісної общини. Бігмени.

Розклад первісного суспільства та становлення цивілізації. Інтенсифікація відтворюючого господарства. Поява іригації. Передумови становлення кочівництва. Епоха палеометалу (енеоліт та бронзовий вік). Поява металургії. Основні металургійні провінції. Історичне значення впровадження металу. Відокремлення ремесла від землеробства та скотарства. Поява обміну та торгівлі. Поява перших міст – центрів ранніх цивілізацій («міська революція»).

Поняття «стратифіковане суспільство». Структура стратифікованого суспільства. Поява економічної нерівності та експлуатації. Вождівство. Характерні ознаки родоплемінної організації. Виникнення писемності.

Основні передумови виникнення цивілізації. Характерні ознаки ранньочивілізаційних систем. Типологія цивілізацій. Первісна периферія на основних етапах світової історії. Залишки первісності в цивілізованому суспільстві.

Тема 5. Природне середовище і етнічна історія

Поняття «етносу». Протиставлення «демос» – «етнос». Лінія розвитку: плем'я – союз племен – народність – народ – нація. Етнічні групи.

Етногенез Арнольда Тойнбі (соціофілософський підхід), значна роль соціального чинника, етнос – результат історичного розвитку людських спільностей.

Етногенез Лева Гумільова: етнос – результат взаємодії людського суспільства з природою. Ландшафт як головний чинник «поведінки етносу». Етнос як природне явище. Формування етносів на територіях поєднання ландшафтів. Формування гунів і кримських татар на межі гір і степу, китайців у долині Хуанхе з різноманітними ландшафтами, раджпутів (VIII ст.) та сікхів (XVI–XVII ст.) на межі пустелі і тропіків.

Поняття «пасіонарного вибуху». Етногенез як згасання енергії «пасіонарного вибуху». Хронологічні межі існування етносу (1,2–1,5 тис. р.). Євразійство.

Роль морів у формуванні етносів. Велика грецька колонізація. Освоєння Океанії. Епоха вікінгів. Епоха великих географічних відкриттів. Морські колоніальні імперії. Євроатлантизм.

Море як джерело ресурсів. Народи крайньої півночі.

Стара Європа і населення континенту. Етнічна належність носіїв балканських археологічних культур. Проблема етнічної належності носіїв Трипільської археологічної культури.

Індоевропейська мовна спільність. Археологічні культури і розселення індоевропейців.

Проблема етнічної належності носіїв культур шнурової кераміки. Формування Балто-германо-слов'янської мовної спільності.

Поширення кочівництва на півдні України і його вплив на етнічну історію регіону.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Римський Барбарікум.

Епоха великого переселення народів. Германці на території України. Кримська Готія.

Локалізація формування слов'янської спільності. Велике розселення слов'ян.

Проблема формування українського етносу. Етнічна історія Русі та її сусідів. Державотворчі процеси на території України у XV–XX ст. та етнічна проблематика.

Тема 6. Історичні типи природокористування

Класичні стадії: 1) збирання та первісного полювання; 2) кочового скотарства; 3) землеробської культури; 4) міської культури.

Шість основних типів доіндустріального природокористування (за Е. Ханом): 1) полювання, збирання і рибальство; 2) мотичне землеробство; 3) плужне землеробство; 4) скотарство; 5) неспеціалізоване сільське господарство (поєднання землеробства й скотарства); 6) високоспеціалізоване землеробство (Далекий Схід). Радянська концепція господарсько-культурних типів (ГКТ). Ноосферний тип як історична перспектива.

Збирання та первісне полювання. Привласнююче господарство. Види диких рослин, придатних для вживання у їжу людиною. Полювання на диких тварин, збиральництво. Водне збиральництво на берегах морів. Виникнення рибальства як різновиду полювання.

Ресурсний потенціал холодного степу та тундри. Полювання на великих тварин. Фінальний палеоліт і криза мисливського господарства.

Роль промислів та полювання у землеробських та скотарських суспільствах. Одомашнення сільськогосподарських культур та приручення диких тварин. Регіональна специфіка перебігу неолітичної революції. Фізико-

географічні регіони України і умови переходу їх мешканців до відтворюючого господарства.

Кочове скотарство. Потомки осілих скотарів. Мобільний спосіб життя. Характерний матеріально-технічний та побутовий комплекс. Легкий і міцний посуд (дерев'яний, шкіряний та металевий). Розбірне житло (юрта, чум, шатро, намет). Екіпіровка для їзди верхи (вездечка, сідло, штани). Транспортні засоби (вози, сани, нарти тощо). Специфічне меню та режим харчування. Способи перероблення й консервації м'ясних і молочних продуктів (в'ялене або сушене м'ясо, сир, сквашене молоко та напої з нього – кумис і арак, топлене масло та сало).

Чинники і маршрути кочування. Кочування «за теплом». Склад стада кочівників. Роль коня у кочовому господарстві. Войовничість кочівників. Номадизм.

Сучасні кочівники. Роми.

Тип землеробської культури. Основні культурні рослини: пшениця, рис, кукурудза, просо, та інші.

Центри походження основних сільськогосподарських культур. Моноцентричний та поліцентричний підходи в доместикації рослин. Динаміка та темпи доместикації основних культур. Найбільш ефективні селекційні та технологічні проекти людства. Сучасний період доместикації. Землеробство Нового Світу. Плужне землеробство. Підсічно-вогнева система землеробства. Терасне землеробство. Зрошуване землеробство. Землеробство Античного світу. Землеробство епохи Середньовіччя. Землеробство епохи мануфактурного капіталізму. Природоохоронні технології в землеробстві. Екологічне землеробство.

Землеробство в умовах соціалістичного та комуністичного господарювання.

Тип міської культури. Міста як специфічний тип поселень та осередки виробництва. Найдавніші міста Шумеру. Античні поліси. Міста-республіки доби середньовіччя. Виробнича і торгова спеціалізація міст.

Промислова революція XIX ст. і концентрація виробництва. Промислові регіони і міські агломерації. Рурський кам'яновугільний басейн. Донецький басейн. Міська побутова культура. Міський пролетаріат і соціальні потрясіння XX ст.

Тема 7. Розвиток техніки та технологій

Поява простих знарядь праці. Відкриття людиною вогню та винайдення засобів його добування. Винайдення та використання лука і стріл. Природні умови виникнення землеробства на основі складних знарядь праці. Поява скотарства та природні умови його функціонування.

Природні родовища сировини для виготовлення металів. Паливні ресурси. Початок використання металів для виготовлення прикрас та зброї. Поява металевих знарядь праці.

Поява зрошувального землеробства. Найдавніші меліоративні системи. Античне комплексне господарство. Морські комунікації. Римські дороги. Антична механіка. Військова техніка.

Роль арабських держав Піренейського півострова у збереженні поширенні античних наукових і технічних досягнень у Європі. Середньовічні цехи та їх вплив на розвиток виробництва. Епоха великих географічних відкриттів та формування морських колоніальних імперій. Посилення експлуатації природних ресурсів Європи. Осушення приморських території у Північній Європі. Формування перших європейських промислових регіонів.

Територіальні особливості виникнення та розвитку мануфактурного виробництва у Європі. Винахідництво і перші машини. Розвиток природознавства. Промисловий переворот в Англії. Кам'яне вугілля – основне джерело енергії. Винайдення парової машини. Розвиток комунікацій – будівництво водних каналів та залізниць. Океанські телеграфні кабелі. Роль Суецького та Панамського каналів у розвитку світових комунікацій.

Електроенергетика – основа розвитку промисловості ХХ століття. Проблеми виробництва та передачі електроенергії. Розвиток чорної металургії. Нова техніка на полях Першої світової війни. Розвиток підводного флоту та військової авіації.

Автомобілебудування і дорожнє будівництво. Автобани. Нафтодобування і нафтопереробка. Танкерний флот. Енергетична криза першої половини 70-х років.

Створення реактивної авіації та ракетної техніки. Освоєння космосу. Розвиток атомної енергетики. Атомна загроза.

Електроніка – крок у майбутнє. Початок атомної ери. Електроніка, зв'язок та комп'ютерні системи.

Кліматичні зміни. Наростання глобальних екологічних проблем. Проблеми водопостачання. Пандемія ковіду.

Тема 8. Політичні аспекти природокористування

Економічне підґрунтя початків державотворення. Землеробство – основа найдавніших цивілізацій. Природно кліматичні умови для ведення землеробства. Долини річок – колыска цивілізації. Зелений Півмісяць.

Природні передумови формування грецьких полісів. Велика грецька колонізація. Велика і Мала Греції, їх культурна єдність і політична конкуренція. Природна різноманітність еліністичного світу. Фінікійська колонізація.

Роль Середземного моря у формуванні Римської імперії. Римо – Карфагенське протистояння. Рим – столиця світу. Барбарікум.

Кліматичні зміни і початок епохи великого переселення народів. Кочівники у історії Європи. Переміщення центрів державотворення на північ Європи.

Епоха вікінгів. Зростання ролі морських комунікацій. Затримка у суспільному розвитку північних народів Європи. Балтійське море у історії Ганзи.

Природні умови становлення і розвитку ісламської цивілізації. Арабські завоювання. Конкіста і Реконкіста.

Епоха Великих географічних відкриттів і формування морських колоніальних імперій. Британія – повелителька морів.

Розвиток природничо-наукових знань і Велика Французька буржуазна революція. Політичні наслідки революції. Об'єднана Європа і континентальна блокада.

Фізико-географічні передумови утворення і розвитку Сполучених Штатів Північної Америки. Територіальне зростання США. Природні передумови вирощування бавовни. Рабовласництво і політична боротьба у США. Купування Аляски.

Політична роль Суецького та Панамського каналів. Міжконтинентальні комунікації. Залізничне будівництво і міжнародна політика. Берлінсько-Багдадська залізниця.

Промислова революція у Європі, її причини, хід та політичні наслідки. Проблема належності Ельзасу і Лотарінгії – головна політична проблема природокористування у Європі напередодні Першої світової війни. Британський Гранд-Фліт і німецький Флот відкритого моря.

Природні чинники у ході Першої світової війни. Позиційний характер війни. Побутові умови у окопах. Десантна операція у Дарданелах.

Реалізація права частини націй на самовизначення як результат Першої світової війни. Наростання національно-визвольної боротьби у колоніях. Становлення держав арабського світу. Радянська політична система і модель природокористування. Великі будівельні проекти міжвоєнного періоду. Природні чинники у ідеології націонал-соціалізму.

Вплив природних чинників на хід Другої світової війни. Маршрути поставок Ленд-лізу. Німецька підводна війна на морі. Кліматичні умови ведення бойових дій. Специфіка ведення бойових дій на Тихому океані. Атомна зброя.

Географія «Залізної завіси». Природний чинник у воєнних конфліктах: Корейській війні, Арабо – Ізраїльському протистоянні, В'єтнамській війні, Ірано-Іракській війні та інших. Політичні проблеми навколо Суецького та Панамського каналу. Боротьба за джерела постачання нафти. Природні чинники поширення маоїзму у Китаї. Крах радянської системи на фоні наростання екологічних проблем.

Політичні аспекти вивчення та освоєння Арктики і Антарктики.

Тема 9. Наростання глобальних екологічних проблем

Забруднення навколишнього середовища. Найголовніші забруднювачі – промисловість та моторний транспорт. Використання природного палива. Розливи нафти, кислотні дощі, нітрати, пластик, міські стоки, промислові відходи.

Глобальне потепління. Парникові гази (діоксид вуглецю, метан, закис азоту, гідрофторвуглецеві сполуки, перфторвуглецеві сполуки, гексафторид сірки). Парниковий ефект. Зростання температури океанів та поверхні Землі, танення льодовиків, підвищення рівня моря, аномальні опади. Опустелювання земель. Кіотський протокол 1997 року.

Перенаселення. Вибухове зростання кількості населення у найменш розвинених країнах. Нестача води, палива, продуктів харчування. Інтенсивне сільське господарство та використання хімічних добрив, пестицидів та інсектицидів. Розподіл населення за регіонами. Проблеми старіння населення в окремих макрорегіонах та країнах світу.

Деградація природних ресурсів. Споживання викопного палива як причина викидів парникових газів. Відновлювані джерела енергії (сонячна енергія, вітер, біогаз та геотермальна енергія). Утилізація відходів. Надмірне споживання ресурсів. Пластмаси і проблеми їх переробки.

Зміни клімату. Глобальне потепління: танення полярного льоду, поява нових захворювань, повені, зміна пір року та погодного сценарію.

Втрата біорізноманіття. Вимирання окремих видів, зникнення їхнього середовища існування. Знищення лісів. Закислення океану. Виснаження озонового шару. Кислотні дощі.

Брак чистої питної води. Забруднення водних горизонтів. Посушення клімату. Водні війни. Порушення водопостачання внаслідок збройних конфліктів.

Урбанізація. Динаміка процесів урбанізації упродовж XX ст. і на початку XXI ст. Найбільші агломерації світу. Сутність та ознаки поняття «глобального міста». Глобальні міста як головні центри світу. Мережа глобальних міст та її вплив на формування нового рівня взаємодії у глобальному вимірі.

Продовольча проблема. Суспільно-географічні аспекти продовольчої проблеми. Калорійність та збалансованість харчування. Абсолютний і відносний голод. Недоїдання. Переїдання. Регіональні типи харчування. Продовольча безпека. Організаційно-технологічна трансформація сільського господарства. «Зелена революція». Генетична інженерія. Генетична модифікація їжі.

Тема 10. Природне середовище і історія Волині

Корисні копалини Волині. Родовища міді. Вапняки та крейди. Поклади Львівсько-Волинського вугільного басейну. Родовища торфу.

Формування сучасного рельєфу регіону. Ерозійно-денудаційні форми рельєфу. Поліське озеро. Пустельні ландшафти періоду останнього зледеніння. Формування сучасних гумусованих ґрунтів.

Неолітична революція і поява відтворюючих форм господарства. Носії культури лінійно-стрічкової кераміки – перші землероби Волині. Північна межа поширення Трипільської культури. Городища культури лійчастої кераміки – свідчення найдавніших воєнних сутичок. Відмінності у господарських типах поліських і лісостепових регіонів впродовж періодів бронзи і раннього заліза. Формування Балтійсько-Чорноморського комунікаційного шляху через Волинь. Бурштин – основний товар обміну.

Регіон у період Великого переселення народів та Великого розселення слов'ян. Германці на Волині. Волинь – колыска слов'янства.

Сільське господарство як основна галузь економіки Русі. Природно-кліматичні умови ведення сільського господарства. Волинь у системі Європи епохи вікінгів. Знахідки арабських дирхемів. Торговий шлях Київ – Регенсбург. Природні чинники формування території Волинської землі.

Татарське нашествя, його причини і наслідки.

Зміщення вектору торгових інтересів Волині у Балтійський регіон у період її входження до складу ВКЛ. Сплавна торгівля по Бугу до Гданська.

Початок масового зведення лісів. Випалювання попелу та виробництво поташу. Виготовлення деревного вугілля. Виробництво скла на гутах. Залізобробне виробництво. Початки гідроенергетики. Стаціонарні та наплавні млини. Використання енергії вітру.

Початки гідромеліорації та гідротехнічного будівництва. Перші меліоративні канали. Королівський (Дніпровсько-Бузький) канал. Оріхівська та Білозерська системи водоживлення Дніпровсько-Бузького каналу. Спорудження Турського каналу і зміна басейнової належності окремих регіонів північної Волині.

Дуга Струве на Волині та її роль у розвитку краю.

Залізничне будівництво. Поліські залізниці їх призначення і специфіка прокладання.

Південно-західна Експедиція по осушуванню боліт. Залуження осушених територій. Природні умови регіонів компактного проживання національних меншин і характер їх господарства.

Природне середовище Волині і світові війни XX століття. Позиційна війна на Стоході. Танкова битва між Бродами і Дубном. Специфіка партизанської війни та підпільної діяльності у різних фізико-географічних регіонах Волині.

Освоєння Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Великомасштабна осушувальна меліорація після 1966 року. Розвиток комунікацій. Атомна енергетика Волині. Міждержавні проблеми природокористування.

ПЛАН СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття 1.

Геологічна історія Землі та формування покладів корисних копалин

План:

1. Мінеральні ресурси планети.
2. Викопне паливо.
3. Вода у історії Землі.
4. Природні ресурси України.

Література

Гриценко В.П. Палеонтологія: Навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київ. університет», 2005. 282 с.

Атлас «Геологія і корисні копалини України» / голов. ред. Л. С. Галецький Київ : Інститут геологічних наук НАН України, УІЦПТ «Геос–XXI століття», 2001. 168 с.

Гаврилюк О. В. Основи геології (конспект лекцій). Харків : Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, 2019. 95 с.

Клюшников, М. М., Онищенко О. М. Історична геологія : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1975. 296 с.

Металічні корисні копалини України: Підручник / В.А. Михайлов, В.І. Шевченко, В. В. Огар та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 463 с.

Свинко Й. М., Сивий М. Я. Геологія з основами палеонтології : підручник Київ : Вища школа, 1995. 255 с.

Маринич О.М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. Київ: Знання, 2003. 479 с.

Національний атлас України. Київ : ДНВП «Картографія», 2008. 440 с.

Семінарське заняття 2.

Формування сучасних ландшафтів

План:

1. Наслідки останніх зледенінь.
2. Річкові системи.
3. Євразійський Великий Степ.
4. Антропогенні ландшафти.

Література

Мельничук І.В. Палеоландшафти України в антропогені. Київ : ВГЛ «Обрії», 2004. 208 с.

Гриценко В.П. Палеонтологія : Навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київ. ун-тет», 2005. 282 с.

Бортник С. Ю., Гриценко В. П., Іванік О. М., Лаврук Т. М., Стецюк В. В. Геологічні та геоморфологічні пам'ятки України. Навчальний посібник / За ред. В. В. Стецюка Київ: Логос, 2020. 500 с.

Геологічні пам'ятки України: у 4-х томах / В.П. Безвинний, С.В. Білецький, О. Б. Бобров та ін.; За ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського, І. В. Антакової. Київ : ДІА, 2006. Т.1 320 с.; 2007. Т.2. 320 с.; 2011. Т.4. 280 с.

Олійник Я. Б., Стецюк В. В. Природні та етнокультурні феномени України: монографія. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. 215 с.

Кравчук Я. С., Хомин Я. Б. Рельєф Вулканічного пасма Українських Карпат. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 189 с.

Колтун О. В., Ковальчук І. П. Антропогенна геоморфологія: навч. Посібник / за ред. проф. І. П. Ковальчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 193 с.

Бортник С. Ю., Гриценко В. П., Іванік О. М., та ін. Геологічні та геоморфологічні пам'ятки України: навчальний посібник. Київ-Гейдельберг-Малага-Київ: Логос, 2020. 500 с.

Денисик Г. І. Лісополе України. Вінниця: «Тезис», 2001. 284 с.

Сучасна динаміка рельєфу України. Монографія / В. П. Палієнко, А. В. Матошко, М. Є. Барщевський та ін. За ред. В. П. Палієнко. Київ : Наукова думка, 2005. 267 с.

Мащенко О. М. Геоморфологія. Ч.1. Рельєфоутворення: навч. посіб. для студ. спец. «Географія». Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. 53 с.

Карпенко Н. І. Рельєф морських берегів : навч. посібник [для вищих навч. закл.] Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 308 с.

Міхелі С. В. Українське ландшафтознавство: витoki, становлення, сучасний стан: Монографія. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 416 с.

Адаменко, О. М. Мій дім Земля : роман життя, науки і кохання Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2005. 364 с.

Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір (у 2-х томах). Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т.1. 431 с.

Кривульченко А. І. Сухі степи Причорномор'я та Приазов'я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя. Київ : Гідромакс, 2005. 354 с.

Домаранський А. О. Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метризація, збереження. Кіровоград: ТоВ «ІМекС-лТд», 2006. 146 с.

Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця : Арбат, 1998. 292 с.

Кривульченко А. І. Кінбурн: ландшафти, сучасний стан та значення. Кропивницький : Центрально-Українське вид-во, 2016. 416 с.

Семінарське заняття 3.

Кліматичні коливання у історії людства

План:

1. Формування сучасного клімату.
2. Малий льодовиковий період XIII–XIX століть.
3. Глобальне потепління XX–XXI століть.

Література

Матвійшина Ж. М., Герасименко Н. П., Передерій В. І., Івченко А. С., Брагін А. М. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. Київ : Наукова думка, 2010. 198 с.

Гриценко В. П. Палеонтологія : Навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київ. університет», 2005. 282 с.

Герасименко Н. П. Палеокліматологія // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-882140>

Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас? Харків: Фабула, 2018. 448 с.

Семінарське заняття 4.

Природні чинники антропогенезу

План:

1. Природні умови у формуванні сучасного типу людини.
2. Раціон харчування довньої людини.
3. Епідемії у історії людства.

Література

Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2001. 542 с.

Археологія України: Курс лекцій : Навч. посібник / Л. Л. Залізняка, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін. ; за ред. Л. Л. Залізняка. К. : Либідь, 2005. 504 с.

- Сегеда С. П. Антропологія : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2001. 336 с.
- Ситник О. Культурна антропологія: походження людини і суспільства : навчальний посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.
- Борисова О. В. Соціально-історична антропологія : електронний навчальний посібник. Луганськ : Альма-матер, 2009. 270 с.
- Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. Пер. з фр.: Є. Марічев. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
- Кульбака В., Качур В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу. Маріуполь : Рената, 2000. 80 с.
- Кушнір В. Г. Господарство і побут населення південно-західної України в епоху розпаду первісного суспільства. Одеса : ОДУ, 1999. 201 с.
- Докінз Р. Оповідь предка. Історія створення людства. Київ : КСД, 2023. 640 с.
- Харрарі Ю.Н. Sapiens, людина розумна. Київ : BookChef, 2021. 544 с.
- Thomas J. Understanding the Neolithic. A revised second edition of Rethinking the Neolithic. London and New York : Routledge. Taylor & Francis Group, 1999. 266 p.
- Handbook of Paleoanthropology / W. Henke, I. Tattersall (Eds.). Springer, 2007. 2069 p.
- Updating Neanderthals: Understanding Behavioural Complexity in the Late Middle Palaeolithic / F. Romagnoli, F. Rivas, S. Benazzi (Eds.). Elsevier, 2022. 347 p.
- Herrera R.J., Garcia-Bertrand R. Ancestral DNA, Human Origins, and Migrations. Elsevier, 2018. 576 p.

Семінарське заняття 5.

Природне середовище і етнічна історія

План:

1. Автохтонність населення лісової зони.
2. Номадизм мешканців степу.
3. Природні умови формування слов'янської спільності.
4. Природне середовище у формуванні українського козацтва.

Література

- Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква : 2008. 304 с.
- Чернега П. М., Луцкай В. І., Телегуз А. В. Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему//Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2 / Ред. Чернега П. М. Київ : 2012.

- Борисова О. В. Соціально-історична антропологія. Луганськ, 2009. 270 с.
- Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. Пер. з фр.: Є. Марічев. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
- Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
- Сегеда С. П. Антропологія : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2001. 336 с.
- Сегеда С. У пошуках предків. Антропологічна та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 432 с.
- Ситник О. Культурна антропологія: походження людини і суспільства : навчальний посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.
- Огінова І. О., Пахомов Щ. Є. Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі) : підручник Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. університету, 2011. 540 с.

Семінарське заняття 6.

Історичні типи природокористування

План:

1. Доаграрний.
2. Аграрний.
3. Індустріальний.
4. Постіндустріальний.

Література

- Афанасьєв О. Є. Історичні типи природокористування як наукова географічна категорія // Географія та туризм: Зб. наук. праць. 2012. Вип.17. С. 186–196.
- Багров М. В., Боков В. О., Черваньов І. Г. Землезнавство. Київ : Либідь, 2000. 464 с.
- Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика. Київ: Заповіт, 1996. 352 с.
- Моргун Ф. Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця. Полтава : Дивосвіт, 2007. 68 с.
- Бунятян К. П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї // Магістеріум. Вип. 6. Київ : Стилос, 2001. С 101–105.
- Історія української культури. У 5 т. / За ред. Ю. С. Асєєва. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 1. 1135 с.

Семінарське заняття 7.
Розвиток техніки та технологій
План:

1. Іригаційні системи минулого.
2. Природні передумови індустріалізації XIX століття.
3. Використання природних джерел енергії у XX столітті.
4. Генна інженерія і перспективи розвитку людства.

Література

Михайличенко О.В. Історія науки і техніки: навч. посіб. Суми : Сум ДПУ, 2013. 346 с.

Історія інженерної діяльності: навчальний посібник / С. В. Подлесний, Ю. О. Єрфорт, В. М. Іскрицький. Краматорськ : ДДМА, 2004. 128 с. (Режим електронного доступу: http://www.dgma.donetsk.ua/metod/texmex/iid/navch_pos.pdf)

Історія інженерної діяльності: підручник / Р.Д. Іскович-Лотоцький, І.В. Севостьянов. Вінниця: ВНТУ, 2014. 266 с.

Історія науки і техніки України / [Дещинський Л.Є. та ін.]; за наук. ред. Л.Є. Дещинського. Львів: Растр-7, 2011. 327с.

Семінарське заняття 8.
Політичні аспекти природокористування
План:

1. Колоніальні імперії минулого.
2. Євроатлантизм та євразійство.
3. Війни за природні ресурси.
4. Політизація екологічного («зеленого») руху.

Література

Геополітика та політична географія: підручник / А. Г. Гольцов. Київ: Центр учб. л-ри, 2012. 416 с.

Геополітика : Навчальний посібник / М. С. Дністрянський . Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.

Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливо і неможливе. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1995. 543 с.

Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 2. Ігри обміну. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1997. 585 с.

Бродель Фернан. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 3. Час світу. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1998. 631 с.

Бродель Фернан. Ідентичність Франції. Книга 1. Простір та історія / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2013. 368 с.

Бродель Фернан. Ідентичність Франції. Книга 2. Люди і речі / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2014. 232 с.

Бродель Фернан. Ідентичність Франції. Книга 3. Люди і речі / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2017. 488 с.

Семінарське заняття 9.

Наростання глобальних екологічних проблем

План:

1. Плани перетворення природи та їх реалізація.
2. Забруднення навколишнього середовища.
3. Проблеми глобального потепління.
4. Римський клуб та його діяльність.

Література

Перга Т. Ю. Глобальна екологічна політика та Україна: монографія. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 288 с.

Агаркова Е. Регіональний вимір екологічної безпеки України з урахуванням загроз виникнення техногенних і природних катастроф: монографія / А. Качинський, А. Степаненко. Київ: НІСД, 1996. 73 с.

Програма дій «Порядок денний на XXI століття»: Пер. з англ. Київ: Інтелсфера, 2000. 300 с.

Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навч. посібник. Львів: Простір-М, 2021. 130 с.

Стратегія сталого розвитку : підручник / В. М. Боголюбов [та ін.] ; За ред. В. М. Боголюбова. Київ : Видавничий центр НУБіП України, 2018. 328 с.

Семінарське заняття 10.

Природне середовище і історія Волині

План:

1. Природні чинники у процесі формування території Волині.
2. Родовища корисних копалин та їх освоєння.
3. Волинський театр ведення військових дій.
4. Великомасштабна осушувальна меліорація та її наслідки.

Література

Давидюк В. Зачароване Полісся. Публічна лекція, прочитана в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки 5 листопада 2012 року, розширена та доповнена. Луцьк: Терен, 2018. 272 с.

Залізник Л. Л. Полісько – дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології //Археологія. 2008, № 3. С. 5–10.

Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях: [пер. з рос.] / М. Крикун; авт. пер. А. Ясіновський; Український католицький університет. Львів: Львівська політехніка, 2016. 303 с.

Мельник С. В., Колісник Б. І. Літопис волинського лісу. Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2004. 320 с.

Панишко С. Д. Формування території Волинської землі в XI – середині XIV ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2003. №3. С. 55–62.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Самостійна робота для здобувачів вищої освіти полягає у написанні рефератів – найпростішої форми науково-аналітичного тексту, яка розв'язує певну проблему, що ґрунтується на вивчених джерелах та опрацьованій літературі. Обсяг завдання, яке передбачає аргументований виклад власної точки зору щодо конкретної проблеми, становить 8–10 сторінок (14400 – 18000 знаків).

Структура реферату включає титульну сторінку з назвою теми, ім'ям та прізвищем автора, вступу, основної частини, висновків та списку використаної літератури.

Тематика самостійної роботи

1. Геологічна історія Землі.
2. Український кристалічний щит.
3. Мінеральні корисні копалини.
4. Родовища залізної руди.
5. Родовища кольорових металів.
6. Вулканічна діяльність.
7. Тектонічні процеси.
8. Ерозія та денудація.
9. Зледеніння у давній історії.
10. Давні і сучасні пустелі.
11. Вода у історії людства.
12. Формування сучасної гідрографічної сітки.
13. Утворення сучасних ґрунтів.
14. Коливання клімату.
15. Коливання рівня світового океану.
16. Малий кліматичний оптимум.
17. Малий льодовиковий період.
18. Клімат і формування людини сучасного типу.
19. Типи мисливського господарства.
20. Природні чинники неолітичної революції.
21. Людські раси.
22. Номадизм.
23. Індоевропейська спільність.
24. Євроатлантизм.
25. Євразійство.
26. Поняття біосфери.

27. Центри окультурення рослин.
28. Осередки приручення тварин.
29. Становлення обміну та торгівлі.
30. Техніка обробки кременю.
31. Поява керамічного виробництва.
32. Світові цивілізації епохи міді та бронзи.
33. Залізо у світовій цивілізації.
34. Використання енергії води.
35. Технології зрошувального господарства.
36. Розвиток сухопутного транспорту.
37. Розвиток мореплавства.
38. Використання парової машини.
39. Розвиток залізничного транспорту.
40. Розвиток трубопровідного транспорту.
41. Розвиток мостобудування.
42. Використання атомної енергії.
43. Відкриття Нового світу.
44. Колоніальні імперії.
45. Стратегії сталого розвитку.
46. Геополітика.
47. Генна модифікація організмів.
48. Війни за нафту.
49. Техногенні катастрофи та їх наслідки.
50. Глобальне потепління.
51. Сучасні екологічні проблеми.
52. Проблеми освоєння космосу.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Давня геологічна історія Землі.
2. Кристалічні породи.
3. Ландшафтоутворююча діяльність рік.
4. Ерозійні форми рельєфу.
5. Головні корисні копалини Світового океану.
6. Викапні вугільні породи.
7. Силікати як найбільш розповсюджені мінерали.
8. Родовища нафти та природного газу.
9. Руслові процеси і форми рельєфу.
10. Річкові і долинні системи, басейни та вододіли.
11. Схили і схилкові процеси. Зсуви і їхні типи.
12. Гляціальні форми рельєфу.
13. Карст і карстові форми рельєфу. Печери.
14. Еолові форми рельєфу. Рельєф пустель.
15. Берегові процеси і форми рельєфу. Поняття «берег».
16. Антропогенні ландшафти.
17. Кліматичні періоди у історії людства.
18. Антропогенні чинники коливання клімату.
19. Значення опанування вогню первісними людьми.
20. Проблема походження людських рас та їх класифікація.
21. Формування релігійних уявлень та виникнення мистецтва.
22. Кам'яна індустрія первісних людей в епоху верхнього палеоліту.
23. Природне середовище за доби верхнього палеоліту.
24. Зростання ролі водних джерел харчування у добу мезоліту.
25. Неолітична революція.
26. Найдавніші центри виникнення відтворюючого господарства.
27. Передумови і процеси становлення кочівництва.
28. Історичне значення впровадження металу.
29. Лінія розвитку: плем'я – союз племен – народність – народ – нація.
30. Роль морів у формуванні етносів.
31. Велика грецька колонізація.
32. Євроатлантизм та євразійство.
33. Природне середовище і трипільська проблематика.
34. Природне середовище і розселення індоєвропейців.
35. Римський Барбарікум.
36. Епоха великого переселення народів.
37. Германці на території України.
38. Велике розселення слов'ян.

39. Проблема формування українського етносу.
40. Історичні типи природокористування.
41. Одомашнення сільськогосподарських культур та приручення диких тварин.
42. Регіональна специфіка перебігу неолітичної революції.
43. Характерний матеріально-технічний та побутовий комплекс кочівників.
44. Чинники і маршрути кочування.
45. Роль коня у кочовому господарстві. Номадизм.
46. Центри походження основних сільськогосподарських культур.
47. Сучасний період доместикації.
48. Зрошуване землеробство.
49. Землеробство в умовах соціалістичного та комуністичного господарювання.
50. Промислові регіони і міські агломерації.
51. Рурський кам'яновугільний басейн.
52. Донецький басейн.
53. Початок використання металів для виготовлення прикрас та зброї.
54. Поява металевих знарядь праці.
55. Найдавніші меліоративні системи.
56. Римські дороги.
57. Епоха великих географічних відкриттів та формування морських колоніальних імперій.
58. Осушення приморських територій у Північній Європі.
59. Кам'яне вугілля як основне джерело енергії у XIX – першій половині XX ст.
60. Революційна роль парової машини у промисловому виробництві.
61. Роль Суецького та Панамського каналів у розвитку світових комунікацій.
62. Природні умови виробництва та передачі електроенергії.
63. Природні умови театрів бойових дій Першої світової війни.
64. Природі умови розвитку підводного флоту та військової авіації.
65. Нафтодобування і нафтопереробка у XX ст..
66. Створення реактивної авіації та освоєння космосу.
67. Розвиток атомної енергетики.
68. Кліматичні зміни у XX – на початку XXI ст.
69. Наростання глобальних екологічних проблем у XX – на початку XXI ст.
70. Сучасні проблеми водопостачання.
71. Долини річок у становленні цивілізації.
72. Природні передумови формування грецьких полісів.
73. Роль Середземного моря у формуванні Римської імперії.
74. Арабські завоювання і історія Європи.
75. Природне середовище і Хрестові походи.
76. Морські комунікації і епоха вікінгів.
77. Британія – повелителька морів.

- 78.Розвиток природничо-наукових знань і Велика Французька буржуазна революція.
- 79.Фізико-географічні передумови утворення і розвитку Сполучених Штатів Північної Америки.
- 80.Промислова революція у Європі, її причини, хід та політичні наслідки.
- 81.Природні чинники позиційного характеру Першої світової війни.
- 82.Дарданелли у планах Першої світової війни.
- 83.Радянська політична система і модель природокористування.
- 84.Великі будівельні проекти XX ст.
- 85.Природні чинники у ідеології фашизму та націонал-соціалізму.
- 86.Природні чинники у ході Другої світової війни.
- 87.Німецька підводна війна на морі у ході Другої світової війни.
- 88.Специфіка ведення бойових дій на Тихому океані у ході Другої світової війни.
- 89.Географія «Залізної завіси».
- 90.Природні чинники у воєнних конфліктах другої половини XX – початку XXI ст.
- 91.Природні чинники і поширення маоїзму у Китаї.
- 92.Крах радянської системи на фоні наростання економічних проблем.
- 93.Політичні аспекти вивчення та освоєння Арктики і Антарктики.
- 94.Кіотський протокол 1997 року.
- 95.Природні чинники у історії Волині.
- 96.Дніпровсько-Бузький канал і історія Волині.
- 97.Освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну.
- 98.Перспективи розробки волинських родовищ міді.
- 99.Великомасштабна меліорація на Волині.
100. Волинська атомна енергетика.

ПОЛІТИКА ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Оцінювання відбувається згідно з [Положення про поточне та підсумкове оцінювання знань здобувачів вищої освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки від 29.06.2022 р.](#)

Під час вивчення освітнього компоненту передбачена можливість визнання отриманої студентом неформальної освіти як оцінку з окремих тем згідно [Положення про визнання результатів навчання, отриманих у формальній, неформальній та/або інформальній освіті у Волинському національному університеті імені Лесі Українки від 29.06.2022 р.](#)

Політика щодо дедлайнів:

У випадку, якщо здобувач освіти не відвідував окремі аудиторні заняття, на консультаціях (графік, яких є попередньо узгодженим з викладачем) він має право відпрацювати пропущені заняття та добрати відповідну кількість балів, які були визначені на дану тему заняття.

Політика щодо академічної доброчесності:

Процес вивчення освітнього компонента здійснюється за умов дотримання здобувачами освіти та викладачем [Кодексу академічної доброчесності Волинського національного університету імені Лесі Українки від 30.10.2020 р.](#)

Запропонований освітній компонент оцінюється за накопичувальною системою. Максимальний бал який може отримати студент складає 100 балів.

На денній формі здобуття освіти: 50 балів – за роботу на практичних заняттях (не більше 5 балів за роботу на одному занятті) та 50 балів за колоквіум.

Сума отриманих балів може бути зарахована як підсумковий бал за згодою здобувача. В разі незгоди його бали анулюються. У такому випадку атестація здійснюється в усній формі у вигляді заліку.

Шкала оцінювання знань студентів

Оцінка в балах	Лінгвістична оцінка
90–100	Зараховано
82–89	
75–81	
67–74	
60–66	
1–59	Незараховано (необхідне перескладання)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

1. Агаркова Е. Регіональний вимір екологічної безпеки України з урахуванням загроз виникнення техногенних і природних катастроф: монографія / А. Качинський, А. Степаненко. Київ: НІСД, 1996. 73 с.
2. Адаменко, О. М. Мій дім Земля : роман життя, науки і кохання Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2005. 364 с.
3. Археологія України: Курс лекцій : Навч. посібник / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін. ; за ред. Л. Л. Залізняка. К. : Либідь, 2005. 504 с.
4. Атлас «Геологія і корисні копалини України» / голов. ред. Л. С. Галецький Київ : Інститут геологічних наук НАН України, УЦПТ «Геос–XXI століття», 2001. 168 с.
5. Афанасьєв О. Є. Історичні типи природокористування як наукова географічна категорія // Географія та туризм: Зб. наук. праць. 2012. Вип.17. С. 186–196.
6. Багров М. В., Боков В. О., Черваньов І. Г. Землезнавство. Київ : Либідь, 2000. 464 с.
7. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. Біла Церква : 2008. 304 с.
8. Борисова О. В. Соціально-історична антропологія : електронний навчальний посібник. Луганськ : Альма-матер, 2009. 270 с.
9. Борисова О. В. Соціально-історична антропологія. Луганськ, 2009. 270 с.
10. Бортник С. Ю., Гриценко В. П., Іванік О. М., Лаврук Т. М., Стецюк В. В. Геологічні та геоморфологічні пам'ятки України. Навчальний посібник / За ред. В. В. Стецюка Київ: Логос, 2020. 500 с.
11. Бортник С. Ю., Гриценко В. П., Іванік О. М., та ін. Геологічні та геоморфологічні пам'ятки України: навчальний посібник. Київ-Гейдельберг- Малага-Київ: Логос, 2020. 500 с.
12. Бродель Фернан Ідентичність Франції. Книга 1. Простір та історія / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2013. 368 с.
13. Бродель Фернан Ідентичність Франції. Книга 2. Люди і речі / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2014. 232 с.
14. Бродель Фернан Ідентичність Франції. Книга 3. Люди і речі / Пер. з фр. Світлани Глухової. Київ : Вид-во Жупанського, 2017. 488 с.
15. Бродель Фернан Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливо і

- неможливе. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1995. 543 с.
- 16.Бродель Фернан Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 2. Ігри обміну. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1997. 585 с.
- 17.Бродель Фернан Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 3. Час світу. / Пер. з фр. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1998. 631 с.
- 18.Бунятян К. П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї // Магістеріум. Вип. 6. Київ : Стилос, 2001. С 101–105.
- 19.Гаврилук О. В. Основи геології (конспект лекцій). Харків : Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова, 2019. 95 с.
- 20.Геологічні пам'ятки України: у 4-х томах / В.П. Безвинний, С.В. Білецький, О. Б. Бобров та ін.; За ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського, І. В. Антакової. Київ : ДІА, 2006. Т.1 320 с.; 2007. Т.2. 320 с.; 2011. Т.4. 280 с.
- 21.Геополітика : Навчальний посібник / М. С. Дністрянський . Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
- 22.Геополітика та політична географія: підручник / А. Г. Гольцов. Київ: Центр учб. л-ри, 2012. 416 с.
- 23.Герасименко Н. П. Палеокліматологія // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-882140>
- 24.Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2001. 542 с.
- 25.Гриценко В.П. Палеонтологія: Навч. посіб. Київ: ВПЦ «Київ. університет», 2005. 282 с.
- 26.Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір (у 2-х томах). Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т.1. 431 с.
- 27.Давидюк В. Зачароване Полісся. Публічна лекція, прочитана в Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки 5 листопада 2012 року, розширена та доповнена. Луцьк: Терен, 2018. 272 с.
- 28.Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. Пер. з фр.: Є. Марічев. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
- 29.Денисик Г. І. Лісополе України. Вінниця: «Тезис», 2001. 284 с.

- 30.Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця : Арбат, 1998. 292 с.
- 31.Докінз Р. Оповідь предка. Історія створення людства. Київ : КСД, 2023. 640 с.
- 32.Домаранський А. О. Ландшафтне різноманіття: сутність, значення, метризація, збереження. Кіровоград: ТоВ «ІМекС-лТд», 2006. 146 с.
- 33.Залізняк Л. Л. Полісько – дніпровська катастрофа фінального палеоліту з позиції археології //Археологія. 2008, № 3. С. 5–10.
- 34.Історично-географічні дослідження в Україні. К. : 1991. 147 с.
- 35.Історія інженерної діяльності: навчальний посібник / С. В. Подлесний, Ю. О. Єрфорт, В. М. Іскрицький. Краматорськ : ДДМА, 2004. 128 с. (Режим електронного доступу: http://www.dgma.donetsk.ua/metod/texmex/iid/navch_pos.pdf)
- 36.Історія інженерної діяльності: підручник / Р.Д. Іскович-Лотоцький, І.В. Севостьянов. Вінниця: ВНТУ, 2014. 266 с.
- 37.Історія науки і техніки України / [Дещинський Л.Є. та ін.]; за наук. ред. Л.Є. Дещинського. Львів: Растр-7, 2011. 327с.
- 38.Історія української культури. У 5 т. / За ред. Ю. С. Асєєва. Київ: Наукова думка, 2001. Т. 1. 1135 с.
- 39.Карпенко Н.І. Рельєф морських берегів : навч. посібник [для вищих навч. закл.] Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 308 с.
- 40.Ключников, М. М., Онищенко О. М. Історична геологія : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1975. 296 с.
- 41.Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навч. посібник. Львів: Простір-М, 2021. 130 с.
- 42.Колтун О. В., Ковальчук І. П. Антропогенна геоморфологія: навч. Посібник / за ред. проф. І. П. Ковальчука. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 193 с.
- 43.Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. К. : Либідь, 1995. 240 с.
- 44.Кравчук Я. С., Хомин Я. Б. Рельєф Вулканічного пасма Українських Карпат. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 189 с.
- 45.Кривульченко А. І. Кінбурн: ландшафти, сучасний стан та значення. Кропивницький : Центрально-Українське вид-во, 2016. 416 с.
- 46.Кривульченко А. І. Сухі степи Причорномор'я та Приазов'я: ландшафти, галогеохімія ґрунто-підґрунтя. Київ : Гідромакс, 2005. 354 с.
- 47.Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях: [пер. з рос.] / М. Крикун; авт. пер. А. Ясіновський;

- Український католицький університет. Львів: Львівська політехніка, 2016. 303 с.
- 48.Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика. Київ: Заповіт, 1996. 352 с.
- 49.Кульбака В., Качур В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу. Маріуполь : Рената, 2000. 80 с.
- 50.Кушнір В. Г. Господарство і побут населення південно-західної України в епоху розпаду первісного суспільства. Одеса : ОДУ, 1999. 201 с.
- 51.Маринич О.М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. Київ: Знання, 2003. 479 с.
- 52.Матвійшина Ж. М., Герасименко Н. П., Передерій В. І., Івченко А. С., Брагін А. М. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. Київ : Наукова думка, 2010. 198 с.
- 53.Мащенко О. М. Геоморфологія. Ч.1. Рельєфоутворення: навч. посіб. для студ. спец. «Географія». Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. 53 с.
- 54.Мельник С. В., Колісник Б. І. Літопис волинського лісу. Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2004. 320 с.
- 55.Мельничук І.В. Палеоландшафти України в антропогені. Київ : ВГЛ «Обрії», 2004. 208 с.
- 56.Металічні корисні копалини України: Підручник / В.А. Михайлов, В.І. Шевченко, В. В. Огар та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. 463 с.
- 57.Михайличенко О.В. Історія науки і техніки: навч. посіб. Суми : Сум ДПУ, 2013. 346 с.
- 58.Міхелі С. В. Українське ландшафтознавство: витоки, становлення, сучасний стан: Монографія. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 416 с.
- 59.Моргун Ф. Т. Вибір України – порятунок природи і села. Роздуми виборця. Полтава : Дивосвіт, 2007. 68 с.
- 60.Мортімер І. Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас? Харків: Фабула, 2018. 448 с.
- 61.Національний атлас України. Київ : ДНВП «Картографія», 2008. 440 с.
- 62.Огінова І. О., Пахомов Щ. Є. Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі) : підручник Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. університету, 2011. 540 с.

63. Олійник Я. Б., Стецюк В. В. Природні та етнокультурні феномени України: монографія. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. 215 с.
64. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2001. 360 с.
65. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі в XI – середині XIV ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2003. №3. С. 55–62.
66. Панишко С.Д. Волинська ділянка Балтійсько-Чорноморського шляху: історична ретроспектива та готи. Готський шлях: спільна історична реконструкція та віртуальна подорож у минуле. Зб. наук. статей. Володимир, 2023. С. 146–149.
67. Панишко С.Д. Забута волинська річка Люцимер. Дніпро – Даугава – Німан: міжцивілізаційні контакти в середньовічні часи. Нариси. Київ: ІА НАН України, 2021. С. 74–82.
68. Панишко С.Д. Пізньосередньовічний кроннаг у с. Качин на Волинському Поліссі. Стародавній Меджибіж у історико-культурній спадщині України: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства (Науковий вісник «Межибіж» 1. 2015. Хмельницький: ІРД, 2015. С. 193–199.
69. Панишко С.Д. Природні чинники в історії Волині. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Матеріали третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк – Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. Луцьк, 2004. С. 358–359.
70. Панишко С.Д. Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира. Археологія і давня історія України. Випуск 11. Київ, 2013. С. 114–125.
71. Панишко С.Д. Про одну закономірність у розміщенні давньоруських приміських монастирів у басейні Дніпра. // Галич і Галицька земля в доісторії і Середньовіччі. Проблеми методології. Матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 4 листопада 2010 року. Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2010. С. 74–77.
72. Панишко С.Д. Стіжкові городища Волині. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 15. 2011. С. 329–337.
73. Перга Т. Ю. Глобальна екологічна політика та Україна: монографія. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2014. 288 с.
74. Програма дій «Порядок денний на ХХІ століття»: Пер. з англ. Київ: Інтелсфера, 2000. 300 с.
75. Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.), Ю. А. Пінчук, О. Є. Маркова, Г. В.

- Боряк, Т. А. Балабушевич, Є. П. Степанович (відп. секр.). АН УРСР. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 1991. 152 с.
- 76.Свинко, Й. М., Сивий М. Я. Геологія з основами палеонтології : підручник Київ : Вища школа, 1995. 255 с.
- 77.Сегеда С. П. Антропологія : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2001. 336 с.
- 78.Сегеда С. У пошуках предків. Антропологічна та етнічна історія України. Київ : Наш час, 2012. 432 с.
- 79.Ситник О. Культурна антропологія: походження людини і суспільства : навчальний посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. 180 с.
- 80.Стратегія сталого розвитку : підручник / В. М. Боголюбов [та ін.] ; За ред. В. М. Боголюбова. Київ : Видавничий центр НУБіП України, 2018. 328 с.
- 81.Сучасна динаміка рельєфу України. Монографія / В. П. Палієнко, А. В. Матошко, М. Є. Барщевський та ін. За ред. В. П. Палієнко. Київ : Наукова думка, 2005. 267 с.
- 82.Харрарі Ю.Н. Sapiens, людина розумна. Київ : BookChef, 2021. 544 с.
- 83.Чернега П.М., Лушай В.І., Телегуз А.В. Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему//Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Вип. 2 / Ред. Чернега П. М. Київ : 2012.
- 84.Panyshko S. Ukrainian parallels of geomorphological and historical processes of modern view formation of Gediminas lift hill in Vilnius and their use in tourist sphere. Україна – Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 листопада 2021 р.) Київ : Гельветика, 2021. С.138–140.
- 85.Thomas J. Understanding the Neolithic. A revised second edition of Rethinking the Neolithic. London and New York : Routledge. Taylor & Francis Group, 1999. 266 p.
- 86.Handbook of Paleoanthropology / W. Henke, I. Tattersall (Eds.). Springer, 2007. 2069 p.
- 87.Updating Neanderthals: Understanding Behavioural Complexity in the Late Middle Palaeolithic / F. Romagnoli, F. Rivas, S. Benazzi (Eds.). Elsevier, 2022. 347 p.
- 88.Herrera R.J., Garcia-Bertrand R. Ancestral DNA, Human Origins, and Migrations. Elsevier, 2018. 576 p.
- 89.Radkau J. Holz. Wie ein Naturstoff Geschichte schreibt. München: Oekom Verlag, 2007.

Інтернет ресурси

Інтернет-ресурс геологічного факультету Київського університету.

geol.univ@kiev.ua.

Сайт Міжнародного союзу з вивчення четвертинного періоду (International Union for Quaternary Research – INQA) - <http://www.inqua.org/>

International Association of Geomorphologists - <http://www.geomorph.org>

Національний центр атмосферних досліджень <http://gisclimatechange.ucar.edu>

Навчально-методичне видання

Сергій Панишко

Історія та природне середовище

Видається в авторській редакції